

הרב יהודה זולדן

אכילת בשר צלי בליל הסדר לאחר החורבן

(ביצה כב ע"ב – כג ע"א)

- א. רבן גמליאל הנהיג לאכול גדי מקולס - זכר למקדש
- ב. תודוס איש רומי - שאתה מאכיל את ישראל קדשים בחוץ
- ג. אכילת צלי בליל הסדר
 1. בימי תנאים
 2. בדברי האמוראים ובגאונים
 - ד. אכילת צלי בליל הסדר בקהילות ישראל

א. רבן גמליאל הנהיג לאכול גדי מקולס - זכר למקדש

על רבן גמליאל (משנה ביצה ב, ז; משנה עדויות ג, יא) נאמר:

רבן גמליאל ...אף הוא אמר שלשה דברים להקל... ועושין גדי מקולס בלילי פסחים, וחכמים אוסרין.

רבן גמליאל האמור, הוא רבן גמליאל (השני), שפעל ביבנה בשנים שלאחר החורבן.¹ חכמים אמנם חלקו עליו ואסרו את הדבר.

על קרבן פסח להיות צלוי: "כי אם צלי אש ראשו על כרעיו ועל קרבו" (שמות יב, ט). כיצד יש לצלות את קרבן הפסח? במדרש ההלכה (מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, שמות שם), נאמר:

"כי אם צלי אש" - היה נותן את ראשו ואת כרעיו ואת בני מעיו לתוכו, דברי ר' יוסי הגלילי. אמר לו ר' עקיבא: אף הן הנחמרין המתבשלין בתוכו. אלא תולן חוצה לו. ר' ישמעאל קורא אתו גדי מקולס. ר' טרפון קורא אתו תוכבר שתוכו כברו.

לפי ר' יוסי הגלילי ור' טרפון איבריו הפנימיים של הקרבן נתונים בתוכו, ולפי ר' עקיבא ור' ישמעאל איבריו הפנימיים של הקרבן נצלים בחוץ, וזהו גדי מקולס.² תנאי נוסף להיותו של הגדי מקולס הוא, שכל הקרבן חייב להצלות ולא להתבשל כלל. כך נאמר בתוספתא (ביצה ב, טו) הנראית כתואמת את דברי ר' עקיבא ור' ישמעאל:

אי זהו גדי מקולס? כולו צלי ראשו כרעיו וקרבו. בישראל ממנו כל שהו, שלק ממנו כל שהו, אין זה גדי מקולס.³

מה כוונת הביטוי "מקולס" ובמה חלקו חכמים ורבן גמליאל? רש"י ד"ה מקולס פירש:

כרעיו ובני מעיו תלויין חוצה לו בצדו כשצולהו, והיו עושין זכר למקדש, שכתוב בו על כרעיו ועל קרבו, ... וחכמים אוסרין... בגדי מקולס - מפני שדומה לקדשים, ויאמרו: מותר להקדיש ולאכול קדשים בחוץ.⁴

¹ הנחתנו היא על פי דברי התוס' בנדה ו ע"ב ד"ה בשפחתו, האומר שבכל מקום שבו כתוב רבן גמליאל סתם, ולא רבן גמליאל הזקן או רבן גמליאל ברבי, הכונה לרבן גמליאל דיבנה שחי אחר החורבן. אמנם לכלל זה יש חריגים רבים ובישובם עסק בהרחבה הרב צבי הירש חיות בחידושו לנידה שם, ובכתבי המהר"ץ חיות, חלק ב עמ' תתכ-תתכג, תתן-תתנח. ראה עוד: ברש"י לנידה שם, ובחידושו לסנהדרין יא ע"ב ד"ה מעשה, ובחידושו לעבודה זרה יג ע"א תוד"ה אין, ובחידושי ר' יעקב עמדין לעבודה זרה שם. בתפארת ישראל, משנה ביצה ב, ז אות לב, טען שבשל העובדה שבמשנה שאח"כ הוזכר ראב"ע, כפי הנראה מדובר ברבן גמליאל שחי אחר החורבן.

² בירושלמי פסחים ז, א, ובירושלמי ביצה ב, ז, מוצגת המחלוקת באופן הפוך. ר' ישמעאל כר' יוסי הגלילי, ור' עקיבא כר' טרפון. כך עולה גם מהברייתא המובאת בגמ' פסחים עד ע"א. ראה: הרב יששכר תמר, עלי תמר, פסחים, חלק א עמ' רסח-רסט שיישב את הסתירה.

³ אין הכונה דוקא לגדי, שהרי קרבן פסח הוא גם כבש ועז, וניתן לקחת גם טלה (תוספתא פסחים ד, יד; שם ה, יא; משנה פסחים ח, ב). לא רק זאת, אלא שיש הסוברים שהרוב היו מביאים טלה (פסחים ג ע"ב תוד"ה מאליה). הרש"י לפסחים עד ע"א, וכן בחידושי החתם סופר לפסחים שם, דנים מדוע בכל זאת דנים על גדי דוקא.

ע"פ רש"י המטרה באכילת גדי מקולס מחוץ למקדש היא – זכר למקדש, זכר לקרבן הפסח. מי שהיה הראשון שקבע לעשות הנהגה זכר למקדש היה רבן יוחנן בן זכאי. הוא תיקן לאחר החורבן ליטול לולב במשך שבעה ימים זכר למקדש (משנה סוכה ג, יא). הגמ' (סוכה מא ע"א) שאלה מנין שיש לעשות זכר למקדש?

אמר רבי יוחנן: דאמר קרא "כי אעלה ארכה לך וממכותיך ארפאך נאם ה' כי נדחה קראו לך ציון היא דורש אין לה" (ירמיהו ל, יז), דורש אין לה - מכלל דבעיא דרישה. ר' יוחנן הסביר את הפסוק כקריאה או אף דרישה לחדש בקיום מצוות שענין "זכר למקדש".⁵ אכן במהלך הדורות - מימי האמוראים, הגאונים, הראשונים והאחרונים ועד בני דורנו, הונהגו מספר הנהגות שעניינן זכר למקדש.⁶

ב. תודוס איש רומי - שאתה מאכיל את ישראל קדשים בחוץ

בהמשך הגמרא (ביצה כג ע"א) נזכר:

ועושין גדי מקולס. תניא, רבי יוסי אומר: תודוס איש רומי הנהיג את בני רומי לאכול גדי מקולס בלילי פסחים. שלחו ליה: אלמלא תודוס אתה גוזרנו עליך נדוי, שאתה מאכיל את בני ישראל קדשים בחוץ. קדשים סלקא דעתך? - אלא אימא: כעין קדשים. מעשהו של תודוס נזכר בגמ' (פסחים נג ע"א-ע"ב) שם נאמר עוד: אמר רב יהודה אמר רב: אסור לו לאדם שיאמר בשר זה לפסח הוא - מפני שנראה כמקדיש בהמתו, ואוכל קדשים בחוץ. אמר רב פפא: דוקא בשר, אבל חיטי - לא, דמינטר לפסחא קאמר. ובשר לא? מיתיבי אמר רבי יוסי: תודוס איש רומי הנהיג את בני רומי לאכול גדיים מקולסין בלילי פסחים, שלחו לו: אלמלא תודוס אתה - גזרנו עליך נדוי, שאתה מאכיל את ישראל קדשים בחוץ. קדשים סלקא דעתך? אלא אימא: קרוב להאכיל את ישראל קדשים בחוץ. מקולס אין, שאין מקולס לא! אמרי: מקולס לא שנא אמר לא שנא לא אמר. שאינו מקולס, פירש אין, לא פירש לא.⁷

⁴ כך קדם לרש"י, הערוך בערך מקולס עמ' 266, ובערך קלס עמ' 105-106. כך פירשו אח"כ גם ראשונים נוספים: תלמיד הרמב"ן, ושיטה לא נודע למי, לחד מרבתינו הראשונים מזמן המאירי, לביצה כג ע"א. לתיאור מפורט על דרך צליתו של הגדי המקולס, ראה: בירור הלכה, פסחים, עמ' קנג-קנה. ⁵ הרב מרדכי שרגא הלוי שינפלד, "בענין זכר למקדש", ספר היובל להר"ד סלוביץ'יק, עמ' תלז, כתב שיש לעשות זכר למקדש בחוץ לארץ גם בזמן שבית המקדש קים, וזאת על פי ההנחה שר' שמעון בן שטח הוא זה ששלח את אזהרת הנידוי לתודוס, והביקורת עליו היתה שהיה עליו לשנות מעט מהמנהג הקבוע במקדש, כדי שלא יטעו הרואים ויחשבו שמותר לאכול קדשים בחוץ. אכן כבר הרב ישראל ליפשיץ, תפארת ישראל, משנה ביצה ב, ז אות לב, כתב אפשרות זו ביחס לר"ג על בסיס ההנחה שר"ג חי בזמן הבית, וקרא לבני חו"ל לעשות זכר למקדש. כאמור, הנהגת זכר למקדש, החלה לנהוג כנראה רק לאחר החורבן, ולכן לא ניתן להסיק מדברי רש"י הללו מסקנה זו. הנהגת זכר למקדש, נתקנה ע"י ריב"ז לאחר החורבן (משנה סוכה ג, יא), והיא הונהגה אח"כ גם בתחומים נוספים, אך לא בזמן הבית. כך טען גם הרב מרדכי פוגלמן (לעיל הע' 2), אם כי גם הוא מאריך להסביר את הנהגת תודוס ורבן גמליאל כהנהגת זכר למקדש בעקבות החורבן.

⁶ להלן רשימה חלקית: שני תבשילים בליל הסדר (פסחים קיד ע"ב), "כורך - זכר למקדש כהלל" (פסחים קטו ע"א), עירנות בליל יום כיפור (יומא יט ע"ב), ספירת העומר (מנחות סו ע"א). בדברי הגאונים והראשונים הוטעמו הנהגות חדשות וישנות בנימוק "זכר למקדש": הקפת בימת בית הכנסת בארבעה המינים (סידור רס"ג, עמ' רלג), אמירת פיתום הקטורת בוקר וערב (סדר רב עמרם גאון, סיום התפילה, ד"ה ובערב לאחר), נטילת ערבה בהושענא רבה (רש"י לסוכה מד ע"א), אכילת אפיקומן (רש"י ורשב"ם לפסחים קיט ע"ב), הדלקת מנורת חנוכה בבית כנסת בקיר דרום (ר' יצחק מקורביל, ספר מצוות קטן, הגהות רבינו פרץ, סי' רפ, עמ' רעז). ומאוחר יותר - זכר לשמחת בית השואבה (הרב חיים אבועלפאי, חנן אלוקים, אות כה), זכר להקהל (הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, האדר"ת, ספר הקהל עמ' 495-546). ראה עוד בספרי: "נטילת לולב לאחר החורבן ומיסוד ההנהגות לזכר המקדש", מועדי יהודה וישראל, עמ' 113-132.

לאחר מכן שאלה הגמרא מדוע לא נידו את תודוס איש רומי? האם מפני ש'תודוס איש רומי גברא רבה הוה, או בעל אגרופין הוה'? הגמרא מביאה דרשה הלכתית בשמו על חנניה מישאל ועזריה שלמדו על קידוש השם מהצפרדעים עליהם מסופר בעשרת המכות, ומכאן שתודוס היה גברה רבה. עוד נאמר עליו שם:

רבי יוסי בר אבין אמר: מטיל מלאי לכיס של תלמידי חכמים היה, דאמר רבי יוחנן: כל המטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים - זוכה ויושב בישיבה של מעלה, שנאמר כי בצל החכמה בצל הכסף.

הדיון בגמרא הוא על אפשרות לאכול בשר מקולס שצלייתו דומה לצלייה של קרבן פסח, מחוץ לבית המקדש. לפי המסופר בגמרא תודוס היה איש רומי, אך לא ברור האם הנהגתו היתה ברומי – בחוץ לארץ, או שהוא היה כאן בארץ וכאן הנהיג לעשות כן. כמו כן לא ברור באיזו תקופה יחי תודוס בזמן הבית או לאחר החורבן. בסוגייתנו כתוב ש'שלחו לו' שהיה ראוי לנדודות אותו, אך לא כתובים שמות החכמים ששלחו לו דברים בענין זה. בירושלמי (פסחים ז, א; ירושלמי ביצה ב, ז), גם כן נאמר באופן דומה לאמור בסוגייתנו: "שלחו לו חכמים".⁷ אמנם גם אם לא נזכרים החכמים בשמותיהם, אין זה אומר שהמעשה לא היה בזמן הבית. בגמ' (ברכות יט ע"א) נאמר שר' שמעון בן שטח הוא זה ששלח לו אזהרת חרם על מעשהו: "אלמלא תודוס אתה גוזרני עליך נידוי". מכאן ניתן ללמוד שתודוס חי בזמן הבית.

בין אם תודוס היה בזמן הבית ובין אם היה אחר החורבן, חכמים אחרים שללו את ההנהגה המורה לאכול צלי מקולס בליל פסח, מחשש שהדבר יתפרש כמתן היתר לאכול קדשים מחוץ למקדש. יתכן גם והדגשת עובדת היותו של תודוס ברומי, מחוץ לגבולות ארץ ישראל, באה לומר שאף מחוץ לגבולות ארץ ישראל, במקום בו אין חשש שאכילת גדי מקולס יתפרש כאכילת קדשים מחוץ למקדש שבירושלים, בכל זאת חכמים לא מסכימים לכך. תודוס לא ראה כל בעיה בכך, ובודאי לא בחוץ לארץ, ולכן איפשר את הדבר, וקרא גם לאחרים לעשות כן.

הבסיס להסביר באופן זה את הוויכוח אודות הנהגתה תודוס הוא ע"פ דברי רש"י (פסחים עד ע"א ד"ה כאחד): "דדמי לפסח ונראה כאוכל קדשים בחוץ לארץ". התוס' יום טוב (פסחים ד, ד) תמה איזה איסור מיוחד יש לאכילת קדשים בחוץ לארץ, הלא האיסור הוא מחוץ לירושלים, ואין זה משנה אם הקדשים נאכלים מחוץ לירושלים בארץ או בחו"ל? לפיו, זו טעות דפוס, ויש למחוק את המילה "לארץ". החתם סופר (פסחים נג ע"ב) כותב שיתכן ובזמן המקדש לא אסרו לטמא ולנמצא בדרך רחוקה לאכול גדי מקולס, מאחר שהכל ידעו שאין אוכלים קדשים בחוץ. אך לאחר החורבן, היה חשש שיהיו שיחשבו שמותר לאכול קדשים בכל מקום, גם בחוץ לארץ, כדברי ר' יצחק המעיד על מסורת (מגילה י ע"א): "שמעתי שמקריבין בבית חוניו בזמן הזה", ובענין זה לא גזרו על טומאת ארץ העמים (תוספות שם בד"ה שמעתי). על מנת לשלול תפיסה זו, הגיבו חכמים נגד מעשהו של תודוס בצורה כה חריפה.

⁷ מעשה זה של תודוס איש רומי נזכר גם: ירושלמי פסחים ז, א; ירושלמי ביצה ב, ז; ירושלמי מועד קטן ג, א; ברכות יט ע"א.

⁸ הרב נתן רבינוביץ', דקדוקי סופרים, פסחים, עמ' יח אות ד מוסיף עוד, שיתכן והשיבוש נוצר מכך, שביטוי דומה מופיע קודם לכן בגמרא: "שלח לו שמעון בן שטח לחוני המעגל צריך אתה להתנדודות ואלמלא חוני אתה גוזרני עליך נידוי". כך שיער גם הרב מרדכי פוגלמן, שו"ת בית מרדכי, סי' יד.

מכל מקום, מבחינתם של חכמים אין זה משנה אם הקדשים נאכלים מחוץ לירושלים, בארץ או בחו"ל, ואילו לתודוס, אם מדובר על חו"ל, אזי אין מה לחשוש.⁹

מדוע חכמים התנגדו להנהגתו של תודוס "אלמלא תודוס אתה - גזרנו עליך נדוי, שאתה... קרוב להאכיל את ישראל קדשים בחוץ", ומדוע הם לא טענו כך כלפי רבן גמליאל?

החתם סופר, והשפת אמת הסבירו שהביקורת החריפה על הנהגתו של תודוס היתה מפני שההמון חשב שאכן זהו קרבן פסח, וכלשון התוספתא: "מפני שקורין אותן פסחין" (תוספתא ביצה ב, טו). מה שאין כן בני ארץ ישראל, ובודאי רבן גמליאל ובני ביתו, לא קראו כך לצלי, והוא אף לא הורה לרבים לנהוג כך, אלא נהג כך לבדו, או במסגרת חוג חכמים מצומצם.¹⁰ על כך יש להעיר, שאמנם אצל תודוס מודגש שהוא הנהיג אחרים לעשות כמוהו, ולא נאמר כך אצל רבן גמליאל, אך מאחר שרבן גמליאל שימש כנשיא, סביר להניח שהציבור ילמד ממעשיו ויעשה כמותו.¹¹

המהר"ץ חיות כתב שרבן גמליאל הקריב קרבן פסח גם לאחר החורבן, וזאת על בסיס הנחה, שהמזבח עוד עמד על מקומו מספר שנים לאחר שנחרב הבית, עד אותו תשעה באב בו נלכדה ביתר ונחרשה העיר (משנה תענית ד, ו; ירושלמי תענית ד, ה).¹² האפשרות להקריב על המזבח ללא בית מקדש היא על בסיס ההלכה: "מקריבין אף על פי שאין בית" (משנה עדויות ח, ו). סביר להניח שהרומאים לא הניחו לרבן גמליאל להקריב קרבן לאחר החורבן על מקום המזבח, ואם כן היה זה מאורע חריג. אכן, כשלא היה ביכולתו של רבן גמליאל להקריב במקום המזבח, הוא עסק בליל הסדר בהלכות קרבן הפסח (תוספתא פסחים י, יב).

לפי דבריו, ניתן לפרש את מחלוקת רבן גמליאל עם חכמים, אם עושין צלי מקולס בליל פסחים או לא, כמחלוקת על הנהגתו של רבן גמליאל להמשיך ולהקריב על המזבח, וכן כמחלוקת על ההיתר שהעניק רבן גמליאל לעשות צלי מקולס, גם שלא במקום המזבח. חכמים לא יכלו לטעון באותה חריפות כלפי רבן גמליאל כמו שטענו נגד תודוס שהוא מאכיל את ישראל קדשים בחוץ, גם כשהוא התיר לאכול צלי מקולס שלא במקום המזבח, מאחר שרבן גמליאל שאף ופעל לשם הקרבת הקרבן גם לאחר חורבן הבית.

ג. אכילת צלי בליל הסדר

1. בימי תנאים

משני מקורות בתוספתא, ניתן ללמוד שאכלו צלי ואולי אף מקולס, בליל פסח לאחר החורבן, למרות התנגדות חכמים. המקור הראשון (תוספתא אהלות ג, ט): "מעשה בבית דגן ביהודה באחד שמת ערב פסחים והלכו וקברו ונכנסו האנשים וקשרו את החבל בגולל משכו האנשים מבחוץ

⁹ ראשונים מפרשים בדרך זו גם את האמור בסוגייתנו: "אמר רב יהודה אמר רב: אסור לו לאדם שיאמר בשר זה לפסח הוא - מפני שנראה כמקדיש בהמתו, ואוכל קדשים בחוץ" - "שנראה כמקדיש בהמתו בחוצה לארץ" (הרי"ף, פסחים יז ע"ב מדפי הרי"ף). "שנראה כאוכל פסח בחוצה לארץ" (ר"ן שם). כך גם: תלמיד הרשב"א, והמאירי בפסחים שם. נראה שגם אם נקבל את ההסבר ביחס למעשה תודוס, יקשה עלינו להבין את הדגשת איסור אכילת קדשים בחוץ לארץ בהקשרים אחרים.

¹⁰ חתם סופר, פסחים נג ע"ב בשם אחד מתלמידיו; שפת אמת פסחים שם; הרב עובדיה יוסף, מאור ישראל - חידושים על הש"ס, חלק ב עמ' קה דן בדברי אחרונים שהסבירו שתודוס סבר שבדבר הנעשה בפני הרבים אין מקום לחשוש.

¹¹ ראה למשל את האמור בתוספתא (נדה ט, יז): "בראשונה כל מי שיש לו מת היו יציאותיו קשות עליו יותר ממתו. התחילו הכל מניחין מתיהן ובורחין. הנהיג רבן גמליאל קלות ראש בעצמו, נהגו הכל כרבן גמליאל". רבן גמליאל נהג כך לעצמו בלבד, ולא הורה לאחרים לעשות כן, ובכל זאת נהגו כמותו, כנראה בשל מעמדו.

¹² המהר"ץ חיות כתב שהקריבו קרבנות לאחר החורבן, ובתוכם גם רבן גמליאל המקריב קרבן פסח. ראה: כתבי מהר"ץ חיות, חלק א עמ' רסא-רסג, חלק ב עמ' תריח-תריט, תתן-תתנה, תתקסז-תתקסט. ראה עוד: הרב יעקב עמדין, שו"ת שאילת יעב"ץ, סימנים פז, פט.

ונכנסו הנשים וקברו והלכו האנשים ועשו פסחיהן לערב". לא ניתן לקבור מת בערב פסח ולעלות לירושלים באותו יום כי בית דגן שכנה במרחק רב, ומכאן שלא רק כינו את אכילת הצלי או הגדי המקולס בשם פסח אלא אף הקפידו לאכול בטהרה. אמנם אין אזכור במשנה זו, שהפסח אותו הם אכלו היה מקולס או אפילו צלי, ויתכן שהם רק כינו את הצאן שהם שחטו בשם פסח, אך אין מדובר על קרבן פסח. לא ברור גם, שמעשה זה היה לאחר החורבן, אולי הוא היה בזמן הבית. יחד עם זאת, ברור שהם נהגו לאכול בליל פסח בטהרה בשר שהוא מעין קרבן פסח, והתייחסו לסעודה כבעלת קדושה מיוחדת, מעבר לסעודת יו"ט חגיגית.

המקור השני (תוספתא אהלות יח, יח): "מעשה בר' ור' ישמעאל בר' יוסי ור' אליעזר הקפר ששבתו בחנות של פזי בלוד, והיה ר' פנחס בן יאיר יושב לפניו. אמרו לו: אשקלון, מה אתם בה? אמר להן: מוכרים חטים בבסילקאות שלהן, וטובלין ואוכלין את פסחיהן לערב".¹³ המעשה הוא לאחר החורבן בימי ר' פנחס בן יאיר ורבי יהודה הנשיא, וגם כאן אכלו את סעודת הפסח בטהרה. גם במעשה זה לא נכתב באופן ברור אם הצלי היה מקולס או לא, אך גם כאן ניכרת המגמה לאכול בשר בליל פסח כאילו הוא קרבן. מלבד זאת, יש להעיר שבמקבילות בירושלמי נאמר: "וטובלין ואוכלי' בתרומתינו" (ירושלמי שביעית ו, א; ירושלמי יבמות ז, ג), וגם לפי ההקשר בירושלמי נראה שהדין הוא בתרומות ומעשרות ולא ביחס לפסח, ולכן שינה הירושלמי את הנוסח. במקורות אחרים מצינו התייחסויות שונות באשר לאכילת גדי מקולס, ובשר צלי בליל הפסח. במשנה נאמר: "מקום שנהגו לאכול צלי בלילי פסחים - אוכלין, מקום שנהגו שלא לאכול - אין אוכלין" (משנה פסחים ד, ד). במקום שנהגו לאכול צלי אכלו את כל סוגי הבשר. אך במקום שנהגו שלא לאכול צלי, לא ברור אם המנהג כולל את כל סוגי הבשר, או רק את הבשר הראוי לקרבן.¹⁴ בתוספתא (ביצה ב, טו) נאמר שמותר לאכול בשר בקר צלי בליל הפסח, אם כי לא גדי מקולס: עושין גדי מקולס ביום טוב הראשון של חג, וביום טוב האחרון של פסח. עגל מקולס ביום טוב הראשון של פסח, אבל לא גדי מקולס.¹⁵

תוספתא זו נאמרה במקום בו נהגו לאכול צלי בליל פסחים, אם כי אסרו לאכול גדי מקולס. מקור נוסף לכך שאכלו בשר צלי בליל הפסח גם לאחר החורבן, היא מהעובדה שאחת משאלות "מה נשתנה" העוסקת בבשר, מצויה בהגדות רבות שבקטעי הגניזה: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות... שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי? (משנה פסחים

¹³ כפי הנראה אשקלון היתה מקום בו רוב תושביה היו נכרים, כאמור במשנה עדויות ה, ב ובגמ' כתובות כו ע"ב: "אשקלון דיד עובדי כוכבים תקיפה על עצמן". וכן במדרש שיר השירים רבה (וילנא) פרשה ז: "אמר רבי פנחס מעשה בשני אחים עשירים שהיו באשקלון והיו להם שכנים רעים מאומות העולם". היה בה פולחן נכרי, כאמור בגמ' עבודה זרה יא ע"ב: "חמשה בתי עבודת כוכבים קבועין הן, אלו הן: ...צריפא שבאשקלון". ולכן נראה שהטהרה היתה בשל המגע עם הנכרים.

¹⁴ יש ראשונים המפרשים שהמשנה הבחינה בין מקום שנהגו למקום שלא נהגו, מתייחסת לאכילת גדי מקולס, לא לבשר שאיננו מקולס. כך כתב רש"י: "דתנן בפרק מקום שנהגו (נג ע"א) [מ' פסחים ד: ד] שאסור לאכול צלי (בערבי) [בלילי] פסחים בזמן הזה במקום שלא נהגו" (רש"י לפסחים עד ע"א, ד"ה איזהו גדי מקולס). ומכאן ניתן להסיק שגם בזמן התנאים היו מקומות שנהגו לאכול גדי מקולס. כך גם פירשו את המשנה: הריב"ן, מסכת פסחים, עמ' סו. לפירוש זה יש זיקה רבה לפירוש רש"י; המאירי, לפסחים שם כתב פירוש זה ודחה אותו. ר' יצחק בן משה אור זרוע, ציין לדברי רש"י הללו, והסיק שגדי שאיננו מקולס, מותר לאכול אף במקום שלא נהגו לאכול גדי מקולס. לפיו, חכמים שרצו לנדות את תודוס: "אית לן למימר דמקו' שלא נהגו הוה" (ספר אור זרוע, ח"ב הלכות פסחים סימן רל). הצ"ח, פסחים עד ע"א כתב: "דברי רש"י הללו תמוהין מאד. דמה ענין מקולס למקום שנהגו, מקולס בכל המקומות אסור... דברי רש"י הללו לא ידעתי להולמם". הנצי"ב, מרומי שדה שם, נסה לישב את דברי רש"י הללו, אך ציין שהאור זרוע, לא הבין כמותו את כונת רש"י. החיד"א, ברכי יוסף, סימן תעו סעיף ב, כתב ששמע שיש המפרשים את רש"י שאכילת גדי מקולס תלויה במקום שנהגו. כך הסביר את רש"י גם הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה חלק ב, עמ' קעה-קעו.

¹⁵ נראה שהאיסור הכתוב בתוספתא לאכול גדי מקולס הוא בליל הפסח לא ביום. ראה: הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, חלק א כרך ב, עמ' תשסט-תשפה.

י, ד). הביטוי "הלילה הזה כולו צלי" משמעותו היא שבכל הלילה הזה אנו אוכלים רק צלי, כשם שנאמר באותה משנה: "הלילה הזה כולו מצה" והכוונה היא שבכל הלילה הזה אוכלים רק מצה. לפי אפשרות זו אין הוכחה שאכלו גדי מקולס בדוקא, ויתכן שאילו הם מקומות שנהגו לאכול בשר צלי בליל פסח, אם כי לא מקולס, וכדברי המשנה לעיל שהבחינה בין מקום שנהגו למקום שנהגו שלא.

בסיכומה של התקופה נראה שבולטים החכמים שהורו לעצמם או אף לאחרים לאכול גדי מקולס בליל הסדר, והם לא ראו כל קושי בדבר. כמו כן היו מקומות שנהגו לאכול את כל סוגי הבשר כצלי בפסח, היו שאכלו צלי רק מבשר שלא ראוי לקרבן כמו בשר בקר, והיו מקומות שלא אכלו בשר צלי כלל בליל הפסח. רבים מהחכמים שאסרו אכילת גדי מקולס, אסרו זאת כדי שלא יבואו להתיר אכילת קדשים מחוץ למקדש.

2. בדברי האמוראים ובגאונים

במשנה (פסחים ד, ד) נאמר: "מקום שנהגו לאכול צלי בלילי פסחים - אוכלין, מקום שנהגו שלא לאכול - אין אוכלין". לא ברור מהמשנה אם במקומות שבהם נהגו שלא לאכול, ההתייחסות היא לכל סוגי הבשר. בירושלמי (פסחים ד, ד) הסבירו אמוראים שאכן מדובר בכל בשר שהוא ראוי לשחיטה כמו בשר בהמה ובשר עוף, להוציא ביצה ודגים. פרשנות זו מחזקת את המגמה האוסרת לאכול כל בשר שיש לו דמיון מה לקרבן פסח.

עוד נאמר בגמרא (פסחים נג ע"א) בשם רב: "אסור לו לאדם שיאמר בשר זה לפסח הוא, מפני שנראה כמקדיש בהמתו, ואוכל קדשים בחוץ". דברים דומים בשם רב מופיעים גם בירושלמי (פסחים ז, א). מסקנת הסוגיה (פסחים נג ע"ב): "אמרי: מקולס - לא שנא אמר, לא שנא לא אמר. שאינו מקולס, פירש - אין, לא פירש - לא". גדי מקולס אסור לאכול בכל מקרה, בין אם הוא הוגדר כבשר לפסח ובין אם לא,¹⁶ והאיסור ביחס למוצרי בשר אחרים תלוי אם נאמר עליהם שהם לפסח או לא.¹⁷

בתקופת הגאונים, נראה שהיו שאכלו גדי מקולס, אך היו שאסרו (שאלות דרב אחאי גאון פרשת צו, שאלתא פ ד"ה אלו דברים):

אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו אור לארבעה עשר, גדי מקולס שרי, ואפילו בפסח ולא קיימא הילכתא כרבי יוסי.

ההוראה המפורשת שמותר לעשות גדי מקולס, ושאין הלכה כר' יוסי המביא את המעשה עם תודוס, יכולה אולי ללמד על כך שבתקופת הגאונים, היו שאכלו גדי מקולס בליל פסחים.¹⁸ לעומת זאת יש גאונים שכתבו אחרת (שו"ת גאוני מזרח ומערב, סי' קט):

והלכתא מותר לאכול בשר בשני ימים טובים של פסח ראשונים בין מבושל בין צלי. ...וכשמותר, לא מותר אלא איברים איברים. אבל גדי מקולס אסור לאכול, מפני

¹⁶ בברייתא (פסחים עד ע"א) נאמר: "תנו רבנן: איזהו גדי מקולס דאסור לאכול בלילי פסח בזמן הזה?". לא צריך להיות הבדל בין גדי מקולס בזמן הבית לזמן הזה, ואכן המילים "בזמן הזה" לא מופיעים במספר כת"י.

¹⁷ החשש שבשר שנועד לפסח יביא לידי כך שיחשבו שהותר לשחוט או להקריב קדשים בחוץ, משמש לפי גירסאות מסוימות נימוק לדברים המובאים בשם רבא, שאין צורך, או שאף אסור להגביה בליל הפסח, את הקערה עליה מונח הבשר זכר לפסח, וזאת מהחשש שמא יאמרו שהוא מקדיש קדשים בחוץ (פסחים קטז ע"ב).

¹⁸ הנצי"ב, העמק שאלה (שם עמ' פז), כתב שההיתר מתייחס ליום ראשון של פסח, אך בלילה הראשון גם השאלות מודה שאסור.

שמתחלף בפסח דקאמרינן תודוס איש רומי הנהיג את בני רומי לאכול גדיים מקולסים בערבי פסחים.

בסיכומה של התקופה נראה שבנוסף לתקופת התנאים בה היו שנהגו לאכול גדי מקולס בליל פסחים ויש שאסרו, וכן יש מקומות שנוהגים לאכול בשר צלי אם כי לא מקולס, כאן נוסף האיסור שלא לומר על בשר שהוא לפסח, כולל אף על הבשר שעל קערת הסדר.

ד. אכילת צלי בליל הסדר בקהילות ישראל

הראב"ה (חלק ב-מסכת פסחים, סימן תצח), העיד שהוא ראה אנשים אוכלים בשר עוף צלי בליל הסדר, ולדעתו אין זה נכון, והטוב ביותר הוא לאכול בשר מבושל כמקום שלא נהגו. על מנהג אשכנז, באופן כללי, כתב הטור (אורח חיים, סימן תעו): "ואשכנז מקום שנהגו שלא לאכול צלי הוא".¹⁹

אך בכל זאת גם מבין האשכנזים, יש שנהגו לאכול צלי שאיננו מקולס. המרדכי (פסחים, פרק רביעי רמז תרח) כתב: "וארצנו מקום שנהגו לאכול צלי בליל פסחים". הרב יוסף בן משה כתב על רבו הרב רבי ישראל בן פתחיה איסורליין, בעל תרומת הדשן (לקט יושר חלק א, אורח חיים, עמ' פו ענין א): "וגם אינו מקפיד אם אכל צלי בליל ראשון של פסח", אך נראה שהמגמה הכללית באשכנז היא, שנוהגים שלא לאכול צלי בליל פסח.²⁰

באשר למנהג ספרד, אין אמירה גורפת שנוהגים שלא לאכול צלי כמו באשכנז, אך גם שם בולטת מגמה דומה, וראשונים רבים מציינים שבמקומם נוהגים שלא לאכול צלי.²¹ גם בתקופות מאוחרות יותר כתבו האחרונים הפוסקים לפי ראשוני ספרד, שאין לאכול צלי בליל הסדר.²² אם כי יש מקהילות אילו המקפידים לשחוט כבש לכבוד החג, אך מבשלים אותו.²³

לעומת זאת, בני תימן נוהגים לאכול צלי בליל פסח: "דגלות ארץ תימן הוי מקום שנהגו לאכול צלי בליל פסחים, ואסור לנו לשנות ממנהג אבותינו נוחי נפש".²⁴ יש שרידים מעדת האיטליניים

¹⁹ הרב חיים בנבשת, שירי כנסת הגדולה, חלק אורח חיים, דף פו ע"ב, כתב שכנראה יש כאן טעות סופר, ויש לגרוס: "מקום שנהגו שלא לאכול".

²⁰ הרב משה איסרליש, הרמ"א שם, סימן תסט סעיף א; הרב מרדכי יפה, לבוש התכלת והחור, סימן תעו סעיף א; מגן אברהם, שולחן ערוך אורח חיים, סימן תעו ס"ק א; טורי זהב, שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תעו ס"ק א ומשנה ברורה, שם ס"ק א.

²¹ כך פסקו: ר' יצחק אלפסי, ר"ף, מסכת פסחים דף יז ע"ב-יח ע"א; הרמב"ם הלכות חמץ ומצה ח, יא, ובפירוש המשנה ביצה ב, ז; הריטב"א פסחים נג ע"ב; רבנו אשר, מסכת פסחים פרק ד סימן ו; רבנו יקותיאל משפירא, הלכות פסח מרביתו הראשונים, עמ' עח; רבנו ירוחם ב"ר משולם, תולדות אדם נתיב ה חלק ד דף מב טור ד; טור אורח חיים, סימן תסט וסימן תעו; שו"ע אורח חיים, סימן תעו סעיף א.

²² הרב יהודה עייאש, שו"ת בית יהודה, סימן נא (אלג'ר); הרב חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א, ברכי יוסף, אורח חיים סי' תעו, א (איטליה); הרב יעקב חיים סופר, כף החיים, סי' תעו ס"ק ב, וכן הרב חיים פאלאג'י, רוח חיים, סי' תעו ס"ק א (תורכיה); הרב יוסף חיים, בן איש חי, פרשת צו אות ל (עירק); הרב שלום מזרחי, שו"ת דברי שלום, חלק ד סי' טז (ארם צובה וחלב); הרב אליהו ביטון, נתיבות המערב - מנהגי מרוקו, עמ' 104 (מרוקו); הרב משה הכהן, ברית כהונה, עמ' קמא (תוניס). הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה, חלק ראשון כרך ב, עמ' תשסט-תשפה, דן באריכות בשאלת אכילת צלי ביום ראשון של פסח, ומתוך דבריו עולה בבירור שהמקובל בקהילות ספרדיות הוא שביליל פסחים נוהגים שלא לאכול צלי.

²³ זבולון בוארון, "מנהגי חג הפסח בקרב יהודי לוב", טעמה של הגדה, קרית ארבע תשנ"ד, עמ' 28, המעיד על שחיטת כבש לכבוד פסח אצל יהודי לוב, ומוסיף עוד שנהגו שלא לומר "שחטנו כבש לפסח" אלא "שחטנו לחג" כדי שלא יראה כאוכל קדשים בחוץ. עוד על שחיטת כבש לכבוד פסח אצל יהודי לוב, ראה: פריג'א זוארץ, "ממנהגי יהודי לוב", ליקוט מנהגים (ערוך: א' וסרטייל), ירושלים תשל"ז, עמ' 232; מרדכי סטבון, ואברהם הטל, "ממנהגי יהדות תונסיה" שם עמ' 305 על שחיטת כבש אור לארבעה עשר לאחר בדיקת חמץ. הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת פסחים, אלון שבות תשנ"ב, עמ' רמג מעיד על מנהג יוצאי בוכרה, השוחטים כבשים לליל הסדר.

²⁴ הרב דוד משרקי, שתילי זיתים, סביב לשולחן ערוך הלכות פסח, עמ' רצה. כך הוא מביא בשמם של הרב יחיא צאלח, סידור תכלאל-עץ חיים, דף כה ע"ב; הרב יצחק ראצבי, הגדה של פסח נוסח תימן, עמ' מג;

שצולים ואוכלים אותו, כפי מנהג המקום שאוכלים אותו צלי.²⁵ לא ברור לנו, אם זהו מנהג מימות תודוס, או שמדובר על מנהג חדש יחסית. אך גם אצל בני תימן, וגם בקהילות אחרות שנהגו לאכול צלי לא מקולס, הם נהגו זאת כאפשרות, אך הם לא רואים בזה הנהגת זכר למקדש.²⁶ נוסף עוד, שבתקופת הראשונים, ואף קודם לה, כבר לא שואלים: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות..." שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי?" (משנה פסחים י, ד), ומכאן יש להסיק שאף אותם שנהגו לאכול צלי מקולס, התמעטו ופסקו לנהוג כך.²⁷ יחד עם זאת, מלאחר החורבן הנהיגו בגבולין - מחוץ למקום המקדש, להניח בקערת הסדר שני תבשילין: "אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה" (ירושלמי פסחים י, ג; בבלי פסחים קיד ע"ב). בגמרא בירושלמי ובבבלי יש הצעות למנהגים שונים באשר לטיבם של התבשילים, וכן הראשונים הציעו אפשרויות שונות. אך הנוהג שהתקבל בקהילות רבות הוא זרוע צלוי זכר לקרבן פסח, וביצה קשה מבושלת זכר לקרבן חגיגה. ברוב קהילות ישראל אין נוהגים לאכול את הזרוע הצלויה בליל הסדר, מחשש שמא יאמרו שבשר זה פסח הוא, אם כי יש מעט קהילות שנהגו לאכול בליל הסדר כמו בני תימן ועדת טריפולי,²⁸ אך הרוב נוהגים להימנע מאכילת הצלי בליל ט"ו בניסן, ואוכלים אותו ביום ט"ו בניסן, מאחר שביום זה אין חשש שיאמרו שבשר זה לפסח הוא. מכל מקום בקהילות רבות לא אכלו צלי בליל הסדר מחשש שיראה כאוכל קדשים בחוץ, ואף את בשר הצלי שעל הקערה לא אכלו מטעם זה, אם כי עצם הנחת הזרוע הצלויה בקערת הסדר היא זכר לקרבן פסח. יוצאי תימן למשל, הנוהגים לאכול בשר צלי בפסח, אוכלים גם את הזרוע הצלויה, ואינם חוששים שמא הדבר יראה כאכילת קדשים בחוץ.

במקומות שנהגו שלא לאכול צלי בליל פסחים, באשכנז ובספרד, היו שרצו להנהיג שלא לאכול צלי בפסח שני, בליל ט"ו באייר. הרש"ש (פסחים נג ע"א) כתב, שהנוהגים שלא לאכול צלי בליל פסחים, הוא מאחר והדבר נראה כמי שאוכל קדשים בחוץ, טעם זה נכון גם באשר לליל ט"ו

הנ"ל, שולחן ערוך המקוצר - עיני יצחק, אורח חיים חלק ג, עמ' סא; הרב משה הררי, מקראי קדש - הלכות ליל הסדר, עמ' תפב, על מנהג בני תימן.

²⁵ כך מציין הרב יששכר תמר, עלי תמר, פסחים, אלו שבות תשנ"ב, עמ' רמג. בעמ' שג כותב שאמנם חכמים מחו בתודוס על הנהגתו, אך לא נזכר שבני רומי חדלו ממנהגם זה. יוסף רופא, "שני מנהגי חודש ניסן אצל יהודי רומא- גדי מקולס בליל פסח, וצפיחית בדבש", ידע עם, כא (תשמ"ב), עמ' 79, כותב ששריד למנהג תודוס איש רומי הוא מנהג יהודי רומא ורוב קהילות איטליה, ששמים בקערת הסדר זרוע טלה צלוי, זכר לקרבן פסח, אם כי הוא איננו מצין אם היו אוכלים את הזרוע. הוא מביא בשם הרב שבתאי אלפרידו טואף, רבה של ליוורנו, שלא לוקחים זרוע שבשרה מרובה, כדי שלא יעלה על הדעת כאילו זה זבח פסח ממש, שאינו ניתן להקרבה, "אלא אם כן קיימת מדינה עברית, וקיים בית מקדש לאומי בירושלים".

²⁶ אמנם הרב יששכר תמר, עלי תמר, פסחים, עמ' רמג כותב שגם אותם בני קהילות ספרדיות קונים "שה או גדי לפסח זכר לקרבן פסח ולקיים מה שנאמר 'ויקחו להם איש זה לבית אבות'". אך לא מצאנו הוכחות לכך שהם רואים זאת זכר לקרבן פסח.

²⁷ כבר בסידור רס"ג ובסדר עמרם גאון, לא מופיע נוסח זה. הרב יצחק אלפסי, הר"ף כותב: "והשתא לא לימא בשר צלי, שלית לן פיסחא" (מסכת פסחים, דף כה ע"ב); רמב"ם הלכות חמץ ומצה ח, ב; המאירי, פסחים קטו ע"א כותב: "ופרשו בגמ' שבזה" שאין פסח לא יזכיר מבושל וצל". הרב יששכר תמר, עלי תמר, פסחים, עמ' שג שער שגירסה זו של המאירי הוכנסה בימי הסבוראים אך לא מופיעה אלא במקצת נוסחאות. אך מ"מ בתקופת הסבוראים פסקו מלומר כולו צלי.

²⁸ הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת, חלק ג, סי' כז, נשאל אודות מושב בו נהגו לאכול את זרוע הצלי של קערת הסדר, ואף לברך עליו "אקב"ו על אכילת הפסח". הר"ע יוסף מצין לפוסקים ששללו מנהג זה, ולדעתו העושים כן נושאים שם ה' לשוא, וחייבים נידוי כפי שנאמר לתודוס איש רומי, זהו מנהג טעות, ויש לבטלו. לא ברור מהו מקור מנהגם של בני אותו מושב, ולא ידוע עדה הם שייכים, והאם זוהי מסורת קדומה או הנהגה חדשה, אך יש עדויות על קהילות שנוהגים כך, ויתכן שבני אותו מושב שייכים לאחת מעדות אלו. ראה גם: חזון עובדיה, חלק א כרך ב, עמ' תשסט-תשפ"ה. הרב דוד משרקי, שתילי זיתים, סביב לשולחן ערוך הלכות פסח, עמ' רעז כתב שמנהג בני תימן לאכול הזרוע - צלי. הרב יצחק ראצבי, שולחן ערוך המקוצר - עיני יצחק, אורח חיים חלק ג, עמ' מט, צין שמנהג טריפולי לאכול זרוע הצלי. הרב חיים סתהון, ארץ חיים - מנהגי ארץ ישראל, עמ' 73, העיד שכך נהגו הספרדים בארץ ישראל; הרב אברהם חמרא, זכור לאברהם (תשנ"ה), "מנהגי דמשק", עמ' תכ, העיד על מנהג דמשק: "בקערת הסדר לוקחים זרוע של עגל ומבשלים אותו זכר לפסח, ולוקחים ביצה וצולים אותה זכר לחגיגה, ואוכלים אותם בליל הסדר".

באייר. ובאשר לגדי מקולס כתב: "מכל מקום, גדי מקולס דאסור בכל מקום, איסורו הוא אף בליל ט"ו אייר".²⁹ יש שקבלו את ההנהגה שיש לאסור גדי מקולס בליל ט"ו אייר, אך לא הכל קבלו את ההנהגה שיש לאסור אכילת צלי בליל ט"ו אייר.³⁰ כך כתב המנחת חינוך (מצוה ז, ג): "לא מצאתי בשום מקום, דאסור לאכול גדי מקולס בליל ט"ו אייר בזמן אכילת פסח שני, נראה דלא גזרו רק בפסח ראשון ולא בפסח שני, דרך מיעוט עושין ופעמים אין עושין כלל". לסיכום הענין נראה, עוד שנים רבות לאחר החורבן, היו אוכלים גדיים מקולסים, אך נטייתם של רוב החכמים היתה לאסור, ולא רק זאת, אלא במקום שלא נהגו לאכול בשר צלי שאינו מקולס, אסרו חכמים לאוכלו.

²⁹ דברי הרש"ש הובאו גם אצל הרב יעקב חיים סופר, כף החיים, סי' תעו ס"ק א, וכן אצל הרב חיים פאלאג'י, מועד לכל חי, סימן ז.

³⁰ הרב עובדיה יוסף, חזון עובדיה חלק ב, עמ' קעו; הרב אפרים גרינבלט, שו"ת רבבות אפרים חלק ב, סי' קלח כתב שאין לאסור "בסתם בשר צלי, ופוק חזי מאי עמא דבר, שעושים חתונות מפוארות באותו לילה ואוכלים צלי ולא מיחה אדם מעולם כמדומני". נראה שזו שגגה, מאחר שלא נהוג להתחתן ביום ט"ו אייר, בשל מנהגי האבילות של ספירת העומר.